вівтаря знаходиться колодязь і посудина, з якої, за переказами, напився Ісус Христос, хоча про посудину не згадується у біблійному тексті (Ів 4: 5–43).

Назви міст *Содом* ("який горить") і *Гоморра* символізують нечестивість, грішний Єрусалим, кару Божу (пор.: "Поправді кажу вам: легше буде країні содомській й гоморрській дня судного, аніж місту тому!" (Мв 10: 15); "І їхні трупи полишить на майдані великого міста, що зветься духовно Содом і Єгипет, де й Господь наш був розп'ятий" (Об 11: 8); "Як Содом та Гоморру й сусідів її поруйновано, каже Господь, так ніхто там не буде сидіти, і не буде в нім мешкати чужинцем син людський" (Єр 49: 18). Як відомо, кара Божа спіткала мешканців цих міст, а також Адму, Севоїм [2: 412] за їх розбещеність, лукавство, зажерливість, злобу (Рим 1: 26 – 28).

Когнітивний аналіз розглядуваних онімів об'єктивує не тільки біблійну історію, але й дозволяє поглянути на якості Бога в контексті окресленого часового проміжку крізь призму подій, які актуалізуються ойконімами і репрезентують текст Біблії в історичному, культурологічному та релігійному виявах. Це підтверджує трактування онімів як понятєвих субстанцій.

Література

1. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Лингвострановедческая теория слова. – М.: Рус. яз., 1980. – 320с.
2. Вихлянцев В. Библейский словарь http: //www.geocities.com/
3. Athens/Ithaca/4515/.
4. Лалаян Наталія. До проблеми теорії власної назви // Матеріали IX Міжнародної науково-практичної конференції «Семантика мови і тексту». – Івано-Франківськ, 2006. – С. 107 – 109.
5. Словарь библейского богословия // Под ред. Ксавье Леон-Дюфура. – Bruxelles. – 1990. – 1288 с.
6. Суперанская А.В. Эволюция теории имени собственного в Европе // Вопросы филологии, 2002. — №3. – С. 5 – 16.
7. Фритц Ринекер, Герхард Майер. Библейская Эциклопедия Брокгауза. – Кременчуг, 1999. — 1088 с.

Лариса Мовчун, к. філол. н.[*]
Інститут української мови НАН України (Київ)
УДК 811.161.2: 159.964

АРХЕТИПОВА ОСНОВА КОНЦЕПТУ "УЧИТЕЛЬ"
(НА МАТЕРІАЛІ ХУДОЖНІХ ТВОРІВ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО)

*У статті розробляється методика аналізу архетипу та розглядаються архетипи, на яких ґрунтується концепт „**учитель**". Розмежовуються поняття **міфема** та **міфологема.***

Концепт як ментально-мовне утворення ґрунтується на найглибиннішій структурі, що сягає зони колективного несвідомого, – архетипі. Проникаючи у свідомість, архетип наповнюється змістом усвідомленого досвіду, трансформуючись у міфему, яка реалізується в міфологемах.[1] Архетипи лежать в основі стереотипів та прототипів.

---

[*] © *Л. Мовчун, 2006*

[1] У наукових працях трапляється як ототожнення понять *міфема* та *міфологема*, так і їх розрізнення. *Міфемою* (*образом-міфом*) вважають форму ментальної репрезентації міфу [3: 101]. *Міфологемою* – одиницю внутрішньоструктурної змістової організації концепту [3: 101], вербальне втілення міфу (текст, наратив, висловлення,

У науковій літературі існує три основні інтерпретації архетипу, запровадженого К. Г. Юнгом як структурна домінанта психічного, первісний образ, модель інстинктивної поведінки [13: 49, 71]: 1) психологічний (апріорна форма психіки, пов'язана зі структурою мозку; вона успадковувана, універсальна і запускається спонтанно) [2]; 2) культурологічний («схильності, тенденції, які в різні епохи реалізуються образами, що можуть відрізнятися засобами вираження, але структурно утворюють певні прототипи чи можуть бути реконструйовані як прототипи»; «культура попереду нас») [4: 97 — 98]; 3) літературознавчий (ідея, персонаж, акція, об'єкт, випадок, що охоплює найбільш суттєві риси, які є первісними, загальними, універсальними і виявляються критиками шляхом зіставлення з міфами і ритуалами) [5: 65].

У когнітивній лінгвістиці архетип досліджують як ментальну структуру, що бере участь у формуванні ментальності концепту [3: 145]. Для виявлення архетипів користуються архетиповим аналізом тексту, що передбачає зіставлення концептуального простору тексту зі списками архетипів, висунення гіпотези архетипів, її доведення шляхом опису способів репрезентації архетипів у вигляді тем, сюжетів, метафор, символів, парадигматики асоціацій, стилістичних прийомів тощо [10: 40].

Для аналізу архетипу як основи концепту ми пропонуємо таку методику:

1) вказати ім'я концепту;

2) на підставі вивчення наукових джерел з антропології, психології, культурології, літературознавства висунути гіпотезу, який архетип лежить в основі концепту;

3) зіставити концептуальний простір текстів зі списком архетипів, виявивши теми, сюжети, метафори, символи тощо та встановивши парадигматичні й синтагматичні зв'язки слова – імені концепту в текстах;

4) з'ясувати кореляцію архетипів і міфем та міфологем, реконструювавши їх з міфів, казок, паремій, релігійних текстів та виявивши шляхом опитування[1];

5) встановити кореляцію архетипів і стереотипів та прототипів, виявивши останні методом опитування та зіставивши з текстовим матеріалом (уточнення понять «стереотип» та «прототип» і проведення названого дослідження плануємо в подальшій роботі).

Об'єктом нашого дослідження є один з ключових концептів виховного (педагогічного) дискурсу ***„учитель"***. Основним текстовим матеріалом ми обрали твори педагога, письменника і науковця В. О. Сухомлинського[2], на базі яких можна не лише віднайти архетипи, міфеми та міфологеми, а й стереотип, прототип, образ „Я" вчителя тощо.

Ім'я концепту – слово *учитель*. Вербальним репрезентантом концепту ***„учитель"*** у художніх творах В. О. Сухомлинського є в основному слово *учитель/учителька,* рідше *вихователь, класний керівник.* Дуже рідко для номінації використовується сполучення власного імені та імені по батькові: *Іван Петрович, Іван Пилипович, Микола Васильович,*

власне ім'я) [10: 352], уявлення [11: 17], що реалізується в певному твердженні-висловленні (ментально-вербальне втілення; міфологема містить матеріал для мисленнєвого та емоційного узагальнення [1: 29]) або ж просто як важливий для міфу персонаж чи ситуація [7: 38; 1: 191]. Ми схильні розмежовувати *міфему* й *міфологему*, розглядаючи *міфему* як форму ментальної репрезентації міфу, а *міфологему* як її змістове наповнення, що має пропозиційний характер. Серед міфологем є найдавніші, первинні, спонтанні і пізніші, вторинні, формовані цілеспрямовано (І. М. Дьяконов розрізняє первинні, вторинні і третинні міфологеми [1: 62]).

[1] Для нашого дослідження ми скористалися списком міфологем, що встановили шляхом опитування Ю. С. Тюнников та М. О. Мазниченко [11].

[2] Див.: Сухомлинський В. О. Вічна тополя: Казки. Оповідання. Етюди. – К.: Генеза, 2003. – 271 с.; Сухомлинський В. О. Чиста криниця: Казки, оповідання, етюди. – К.: Веселка, 1993. – 287 с.

Григорій Гнатович, Андрій Трохимович, Андрій Степанович, Степан Андрійович, Панас Іванович, Марія Іванівна, Марія Петрівна, Марія Миколаївна, Марія Григорівна, Ганна Олексіївна, Віра Гнатівна, Віра Петрівна, Катерина Степанівна, Надія Степанівна, Олександра Миколаївна тощо. Помічено, що в переважній більшості оповідань В. О. Сухомлинського вчитель залишається безіменний, тоді як учень/учениця має індивідуальне ім'я. Для письменника важливо акцентувати архетиповість, прототиповість, стереотипність уявлення про вчителя.

У формуванні ментальності концепту ***„учитель"*** бере участь міфема *учитель,* яку визначає низка пропозицій-міфологем, що репрезентують неадекватне уявлення про вчителя. Припустимо, що міфема *учитель* сформувалася на основі архетипу *учитель.* Його витоки слід шукати у ритуалі, доміфічному, довербальному способі репрезентації світу, коли весь родовий колектив за допомогою тілесно представленого коду моделював світ у свідомості молодшого покоління [9: 81]. Отже, архетип *учитель* грунтується на ще більш ранньому архетипі – архетипі *наслідування* (тут якраз і можна згадати вчення К. Г. Юнга про архетип як модель інстинктивної поведінки). Архетип наслідування забезпечував беззастережне і якісне засвоєння важливих для виживання знань.

Імовірний архетип *учитель* зі змістовим наповненням образ усього родового колективу породжує міфологему *«виховувати повинно суспільство»* [11: 28]; пор. *всі люди – наставники, всі люди – учні* (китайське)*[1]: *Дала мати синові паперові картки з буквами – від А до Я. Прочитала букви і сказала: — Вчи, сину. Вивчиш азбуку – читати навчишся. Умітимеш читати – Учнем Людським станеш. Станеш Учнем Людським – з кожним днем розумнішатимеш* (В. О. Сухомлинський).

З першопочатків формування людського суспільства старше покоління посідало провідне становище. За висловом Є. Я. Режабека, «старші – живе втілення минулого і зразок для майбутнього – є головними охоронцями соціального досвіду, найбільш обізнаними «експертами» з найрізноманітніших питань» [9: 87]. Звідси міфологеми *учень не більший за вчителя* (Євангеліє від Св. Матвія, вірш 24); *шануй учителя паче родителя* (Номис): *Андрій прийшов зі школи й побачив заплакану матір. Він поклав книжки й сів за стіл. Жде обіду. – А тата відвезли в лікарню, – каже мати. – Занедужав батько. – Вона ждала, що син занепокоїться, стривожиться. Та син був незворушний, спокійний. Мати широко відкритими очима дивилася на Андрійка. – А нам завтра до лісу йти, – каже Андрійко. – Завтра ж неділя… Учителька наказала, щоб усі прийшли до школи о сьомій годині ранку. – Ну, й куди ж ти підеш завтра? – До лісу… Як наказала вчителька. – А серце тобі нічого не наказало? – спитала мати* (В. О. Сухомлинський).

Безпосередня передача знань від старшого покоління до молодшого здійснювалася під час ініціації. Сама ініціація, функцію якої порівнюють із функцією сучасної школи [6: 244], сформувала архетип *другого народження, подвійного походження*: дитина народжується в батьків, а проходячи ініціацію-навчання, народжується вдруге (інститут названого батьківства) — аналогію можна провести з метафорою В. О .Сухомлинського «*народження громадянина*». Звідси шкільна міфологема «*вчитель – друга мама*» [11: 343]; пор. *хороший учитель – другий батько* (мордовське); *хто тебе вчить, той дає тобі життя* (арабське); *тіло – від батьків, душа – від учителя* (монгольське)*: *Ласкаві, привітні очі [вчительки] дивляться в чорні, сині, сірі, блакитні оченята своїх вихованців; Його лагідна усмішка викликає в малечі таку ж теплу усмішку* (В. О. Сухомлинський) – відтворення стереотипної поведінки матері/батька.

[1] Тут і далі прислів'я, позначені *, ми використали із серії «Мудрість народна» (К.: Дніпро, 1969 – 1990).

З [колективним] образом старшого покоління, яке виконує виховну функцію, пов'язаний архетип *мудрого старця*/*мудрої старої*, традиційний для народних казок, зокрема українських: три пустельники навчають царевича, як набрати молодильної води (казка «Молодильна вода»); сивий дід навчає дурня будувати корабель (казка «Летючий корабель»); Ох бере в науку ледачого хлопця (казка «Ох»; пор. з російською казкою «Хитра наука»); баба знаходить у лісі дитину і виховує її (казка «Про богатиря Димка та його зятя Андрушка»). Саме архетип *мудрого старця* К. Г. Юнг визначав як один із уселюдських першообразів – поряд із архетипами землі-матері, героя, демона [12: 782]. Цю думку потверджують прислів'я інших народів: *коли людина стає старішою, то бачить більше* (єврейське); *стара людина і шкірою бачить* (сомалі); *молодий леопард у старого полювати вчиться* (га); *де немає хороших стариків, там немає і хорошої молоді* (адигейське); *розум старого молодому силу дає* (мордовське); *хочеш успіху досягти – порадься з трьома дідами* (китайське); *питай поради у старих, яких життя навчило; на щоглу лізе молодий, біля стерна стоїть старий* (грецькі); *старший повчає, молодший наслухає* (монгольське); *що молодий угледить у дзеркалі, старий може побачити і в старій цеглині; стара людина – сонце на вершині гори* (перські)*; *старість – квола на ноги, міцна на розум* (білоруське); рос. *старших и в Орде почитают* (Даль).

Архетип *мудрого старця* в художніх творах В. О. Сухомлинського відповідає концепту-архетипу *„Старий Учитель"*. Показово, що ім'я концепту онімізується і пишеться з великої літери. Взагалі, іменник *учитель* у художніх творах В. О. Сухомлинського або є безатрибутивними, або сполучається, як правило, з прикметником *старий;* рідше прикметник *стара (старенька)* означує іменник *учителька*, для якого типовий інший атрибут – *молода*. Іноді атрибут має описовий характер – *вона недавно закінчила інститут*. Це вияв надіндивідуального несвідомого – архетипу мудреця, для якого інваріантним є саме чоловіче начало колективної мудрості.

Архетип *учитель* полярний [8]; у дослідженнях психологів є висновок про те, що спілкування учителя з учнем активізує полюс-архетип *учитель* у психіці педагога і навпаки – при спілкуванні з кимсь, хто виступає в ролі наставника, в учителя активізується полюс-архетип *учень*. Концепт ***„учитель"*** програмує існування концепту ***„учень"***. Концепт-архетип *„Старий Учитель"* у творчості В. О. Сухомлинського корелює з архетипом *вічного учня;* пор.: *учитись ніколи не пізно* (французьке); *дарма, що я старію, поки живий – учуся; не зле повчитися й старому* (грецькі); *і сивому повчитися не пізно* (молдовське); *хоч і до ста років живи, та все одно вчись* (тамільське); *що довше живеш, то більше знати хочеш* (баскське)*; рос. *учиться – всегда пригодится* (Даль).

Під гіллястою тополею сидів Старий Учитель, записував до школи дітей. До вчителя підійшов сивий дідусь; учитель пильно подивився на дідуся, примружився й знову глянув йому в вічі. Він узнав свого першого учня. – Остапе, це ти? – стиха питає Старий Учитель. – Я, вчителю… Привів у школу онука… Малого Остапка… – Старий Учитель і його перший учень обнялися й поцілувалися… – А тепер, мої любі учні, – промовив Старий Учитель рівним, трохи схвильованим голосом, – хто мені скаже, для чого людині потрібно вчитися? (В. О. Сухомлинський).

Концепт-архетип *„Старий Учитель"* пов'язаний з архетипом *вічного повернення* та *циклічності буття*.

Старий учитель Іван Пилипович сьогодні зустрічає десяте покоління своїх вихованців. Доведе оцих малюків до четвертого класу, і сповниться сорок років його роботи в школі. /…/ – Які ви щасливі, діти… – сказав Іван Пилипович. – Щасливі, бо вам є що бачити. Щасливі, бо вас чекає багато прекрасного. Я поведу вас на берег ставка, і ви побачите, як сходить ранкова зоря. Ми затамуємо дихання й побачимо, як соловейко, прокинувшись, п'є краплину роси (В. О. Сухомлинський).

Винятковість становища старшого покоління, мудреця, учителя в людському колективі породжує ряд міфологем, що стосуються самої особистості вчителя,

наприклад, *учитель приховує справжні почуття* [11: 342]: *Перед тим, як відчинити двері, Марія Петрівна заставила себе лагідно всміхнутися. З цією усмішкою і зайшла до класу* (В. О. Сухомлинський).

Рольове домінування, закладене в архетипі *учитель,* реалізується в моделях «пряма мова + іменник (вербальний репрезентант концепту *учитель*) + дієслово говоріння *каже, сказав/сказала, наказав/наказала, докоряв/докоряла, хвалить* тощо», а також у стереотипних моделях поведінки вчителя: *вчителька викликала до дошки Наталку, учитель дав задачі, учителька зібрала зошити, він поклав на стіл журнал і зошити і став перевіряти домашнє завдання, одного разу вчителька послала його по крейду*.

Отже, в основі концепту ***„учитель”*** лежить архетип *учитель*, який ґрунтується на архетипі *мудрого старця/мудрої старої;* психологічна передумова для формування архетипу *учитель* – архетип *наслідування*. Архетип *учитель* корелює з такими архетипами, як архетип *подвійного походження, вічного повернення, циклічності буття, вічного учня*. У свідомості індивідів архетип *учитель* трансформується в міфему *учитель*, яка викристалізовується низкою міфологем.

Література

1. Дьяконов И. М. Архаические мифы Востока и Запада. – М.: Наука, 1990. – 247 с.
2. Зеленский В. Словарь аналитической психологии. <http: //bookap.by.ru/psyanaliz/zelensk/gl3.shtm>.
3. Іващенко В. Л. Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науково-мистецькій картині світу (на матеріалі української мистецтвознавчої термінології): Монографія. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2006. – 328 с.
4. Кримський С. Б. Архетипи української культури // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. – К.: Фенікс, 1996. – С. 91 – 112.
5. Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром’як, Ю. І. Ковалів та ін. – К.: ВЦ «Академія», 1997. – 752 с.
6. Лобок А. М. Антропология мифа. – Екатеринбург: Банк культурной информации, 1997. – 698 с.
7. Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 208 с.
8. Непийвода Н. Образ автора наукового твору. <http//journlib.univ.kiev.ua/obraz/5.html>
9. Режабек Е. Я. Мифомышление (когнитивный анализ). – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 304 с.
10. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля – К., 2006. – 716 с.
11. Тюнников Ю. С., Мазниченко М. А. Педагогическая мифология. – М.: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2004. – 352 с.
12. Философский энциклопедический словарь: 3-е изд. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – Т. 1.
13. Юнг К. Г. Сознание и бессознательное: Сборник / Пер. с англ. – СПб.: Университетская книга, 1997. – 544 с.

Олександр Скопненко, к. філол. н.[*]
Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України (Київ)
УДК 81’354+81’26+811.161.3

РЕЦЕПЦІЯ ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ ДІАЛЕКТНИХ РИС У СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКІЙ І БІЛОРУСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНИХ МОВАХ (НА МАТЕРІАЛІ ВІДМІНКОВИХ ФОРМ ІМЕННИКІВ)

У статті розглянуто проблеми кодифікації сучасних української та білоруської літературних мов. Висвітлено етапи становлення окремих відмінкових форм іменників у цих мовах у XX ст.

[*] © *О. Скопненко, 2006*